

Doğan Özlem'in Tekilci, Tarihselci ve Yorumlamacı Yaklaşımı Perspektifinden "Gelenek" Kavramı ve Aydınlarımız

Ahmet Umut Hacıfevzioglu¹

ORCID: 0000-0003-1482-3553

DOI: 10.55256/TEMASA.1535241

Öz

Düşünce yaşamımızda "gelenek" kavramına muhafazakâr ideolojiyi savunan aydınlarımızın büyük ölçüde olumlu anlamlar yükledikleri söylenebilir. Öte yandan kendisini sol, sosyal demokrat dünya görüşüne yakın bulan kimi düşün insanımızın söz konusu kavramı daha çok statükoculukla ilişkilendirdikleri görülür. "Gelenek" kavramı Tanzimat dönemiyle birlikte ivmelenen Türk modernleşmesi sürecinde modern-muhafazakâr geriliminin merkezinde yer alan kavramlardan biridir. Söz konusu kavramı "modern", "muhafazakâr" gerilimi bağlamında tartışan felsefecilerimizden biri olan Doğan Özlem'in içine doğduğu sosyal birliğin çeşitli toplumsal ve siyasal problemlerini Hermeneutik yaklaşım perspektifinden ele aldığı görülür. Hermeneutiğin, tin bilimlerinin yöntemi olduğuna dikkat çeken Alman filozof Wilhem Dilthey'den büyük ölçüde etkilenen Özlem, felsefedeki kariyerini de zaten nominalist, tekilci ve rölativist bir epistemolojiye dayanan gelenek içerisinde yapar. Yalnız, nominalist, tekilci ve rölativist olmak, Özlem için felsefi tercih meselesi olmanın ötesinde bir önem taşır. Nominalist, tekilci ve rölativist yaklaşım aynı zamanda düşünürün bir seçimidir. Söz konusu seçimi Özlem'in kendi özgeçmişini, sosyal durumunu ve içinde bulunduğu toplumun dünya konjonktürü içindeki yerini değerlendirmeye çalışarak yapmış olduğu söylenebilir. Bu çalışmada yüzüncü yılını geride bıraktığımız cumhuriyetimizde toplumumuzun çeşitli kesimleri arasında tartışmalara neden olan "gelenek" kavramı ve anılan kavrama ilişkin aydınlarımızın yaklaşımları Doğan Özlem'in tekilci, tarihselci ve yorumlamacı yaklaşımı perspektifinden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğan Özlem, Hermeneutik, Gelenek, Tarihselcilik, Aydınlarımız.

The Concept of "Tradition" and Turkish Intellectuals from the Perspective of Doğan Özlem's Hermeneutics Approach

Abstract

It can be said that some Turkish intellectuals who advocate conservative ideology attach largely positive meanings to the concept of "tradition" in the country's intellectual environment. On the other hand, it is seen that some Turkish intellectuals who find themselves close to the social democratic worldview associate the concept in question with the status quo. The concept of "tradition" is one of the concepts at the center of the tension between "modern" and "conservative" in the process of Turkish modernization that accelerated with the Tanzimat period. It is seen that Doğan Özlem, one of the philosophers who discusses this concept in the context of the "modern" and "conservative" tension, addresses various social and political problems of the social unity into which he was born from the perspective of the hermeneutic method. Özlem, who was influenced by the German philosopher Wilhem Dilthey, who emphasized that hermeneutics is the method of the human sciences, made his career in philosophy within a tradition based on nominalist, singularist and relativist epistemology. However, being nominalist, singularist and relativist is more than a matter of philosophical preference for Özlem. The nominalist, singularist and relativist approach is also a choice of the thinker. It can be said that Özlem made this choice by trying to evaluate his background, social situation and the place of his society in the world conjuncture. In this study, the concept of "tradition" and its memory, which have caused debates among various segments of society in the Republic of Turkey, the centennial of which we have left behind, are discussed.

Keywords: Doğan Özlem, Hermeneutics, Tradition, Historicism, Intellectuals.

¹ Doç. Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. umut.hacifevzioglu@nisantasi.edu.tr

Giriş

Doğan Özlem eserleriyle Türkiye'de felsefenin gelişimine önemli ölçüde katkılar yapmış olan bir Cumhuriyet dönemi felsefecisidir. Felsefenin hemen hemen her alanına ilişkin çalışmalar ortaya koyan Özlem'in ele aldığı başlıklar şöyle sıralanabilir: Tarih, kültür, bilgi, bilim, mantık, anlama, yorumlama. Öte yandan, her düşünürün açık ya da örtük bir felsefe kavrayışı olduğu bilinmektedir ki, Özlem, kendisini tarihselci ve hermeneutik gelenek içinde konumlandırır. Felsefe çalışmalarında kavramların tarihine/tarihselliğine özellikle dikkat çeken düşünür, kültür bilimleri felsefesine ilişkin de çeşitli çalışmalar yapmıştır. Özlem'in gerek doğa bilimlerini gerekse de kültür bilimlerini epistemolojik ve yöntemsel bağlamda ele alırken, bilimle politika ve iktidar ilişkilerini de incelediği görülür. Düşünürün tartıştığı bir diğer kavram ise kültürdür. Özlem'in gözünde kültür, hem bir olanağa hem de gerçekliğe işaret eder. Felsefe anlayışında tarih, tarih bilinci, tarihsellik gibi kavramları öne çıkaran ve tarih felsefesinin Türkiye'de bir disiplin olarak gelişmesine önemli katkılar yapan Özlem'in² Tanzimat döneminden günümüze gerek toplumsal gerekse de siyasal bağlamda pek çok değişim yaşayan ve söz konusu değişimlerin getirdiği problemlerle yüzleşen toplumumuzun çeşitli sorunlarına ilişkin bazı saptamalar yaptığı görülür. Anılan dönemden günümüze toplumumuzda yaşanan tartışmalardan birinin de "gelenek" kavramı bağlamında modern-muhafazakâr gerilimi olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, yukarıda işaret edilen geriliminin ortaya çıkışının miladı olarak kabul edilebilecek olan, Tanzimat'tan günümüze toplumumuzun çeşitli kesimlerinin "olumlu" ya da "olumsuz" anlamlar yüklediği "gelenek" kavramı ve söz konusu kavramı aydınlarımızın "yorumlama" biçimleri Özlem'in tekilci, tarihselci ve yorumlamacı yaklaşımı perspektifinden incelenmektedir. Düşünürün yukarıda işaret edilen kavrayışını ortaya koyarken, tin bilimleri metodolojisine yaptığı katkılarla bilinen Wilhem Dilthey'den önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmanın ilk bölümünde Dilthey'in tin bilimleri üzerine ortaya koyduğu yöntem anlayışına kısaca yer verilmekte, ardından da modern-muhafazakâr gerilimi bağlamında "gelenek" kavramı Özlem'in tekilci, tarihselci ve yorumlamacı yaklaşımı perspektifinden tartışılmaktadır.

1. Dilthey ve Tin Bilimleri

Tarihsel/toplumsal gerçekliği konu alan bilimlerin tümünü "tin bilimleri" adı altında anan Dilthey tinsel olguların tarihsel olarak gelişmiş fenomenler olduklarına dikkat çeker. Dolayısıyla düşünürün gözünde, tin bilimleri doğa bilimlerinden farklı bir yöntem anlayışıyla ele alınmalıdır; çünkü tin bilimleri her şeyden önce üzerinde hâkimiyet kurmak istediğimiz bir doğayı değil, aksine tarihsel bir varlık olan insana ilişkin kavramı dilediğimiz bir gerçekliği kendisine temel alır. Bu yönüyle de tin bilimleri doğa bilimlerine "pozitivist" perspektiften yaklaşan bilim insanlarının uyguladıkları yöntemle karşıtlık içindedir.³

Dilthey her ne kadar pozitivistin tecrübe kavramının soyut ve tamamlanmamış olduğunu düşünse de bu yaklaşımı pozitivistin tamamen göz ardı ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Pozitivistlerin aksine, içsel tecrübeye büyük önem veren Dilthey'e göre söz konusu tecrübe yaşantı ve anlama teorisi için vazgeçilmez bir önemdedir ki, insanı maddi ve manevi tüm boyutlarıyla ele almasının düşünürü pozitivistlerden ayıran en önemli yönü olduğu söylenebilir. Öte yanda Dilthey tin bilimlerinin her ne kadar yöntem bağlamında doğa bilimlerinden ayrılması gerektiğini düşünse de ulaştıkları sonuçların en az doğa bilimleri kadar kapsayıcı ve nesnel olması gerektiğini savunur. Bilgi teorisi bağlamında empirizm ile rasyonalizm arasında orta bir yerde konumlandırılacak olan Dilthey'in gözünde söz konusu teori, yalnızca empirik değil, yukarıda da işaret edildiği gibi aynı zamanda "yaşam" kavramıyla da iç içe olmalı; akla da belirli bir ölçüde önem vermelidir. Rasyonalizmin bilginin yalnızca deneyden ibaret olmadığına ilişkin görüşünü destekleyen Dilthey, öte yanda bilginin tek başına -deney ve tecrübeyi tamamen bir kenara bırakıp-zihindeki çeşitli kategori ya da düşünce formları aracılığıyla da oluşmadığı savını ileri sürer. Onun gözünde burada bir düalizm söz konusudur ve düalizmin ortadan kaldırılması ancak tecrübeye içsel olarak bulunan düzenli yapının

² Mustafa Günay, "Doğan Özlem ve Türkiye'de Felsefe," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 18 (2022): 5.

³ Wilhelm Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev. Doğan Özlem. (Ankara: Fol, 2022), 28.

ortaya çıkarılmasıyla mümkündür. Bunun için de Dilthey tüm bilgi süreçlerinin örneklerini içinde barındıran bilincin derinliklerine inme gerekliliğine dikkat çeker.⁴

Bu düşünceleri çerçevesinde Dilthey bilimin yöneldiği olgular topluluğunu iki bölümde sınıflandırır: Bunlardan biri doğal olgular topluluğuna yönelen doğa bilimleri, diğeri ise tin bilimleridir ki, tin bilimleri kendisine insani, tamamen insani, tarihsel olan gerçekliği konu edinir. Taşlarda, mermerde, müzikal form verilmiş seslerde, jestlerde, sözcüklerde ve yazılarda, eylemlerde, ekonomik düzenlerde ve hukuk dizgelerinde, aynı insan tini bize seslendirir ve (bunlar) yorumlanmayı beklemektedirler. Dilthey, yorumlamayı (hermeneutik) yazılı eserlerin açıklanması sanatının öğretisi olarak tanımlar.⁵ Yukarıda da işaret edildiği gibi tin bilimciler yaşantıyı temel alırlar. Yaşantı tinsel gerçeklikler içerir. Bu bağlamda Dilthey, tin bilimcilerin reel dünyayı göz ardı ettikleri iddiasının doğru bir saptama olmadığı düşüncesindedir. Düşünürün gözünde her ne kadar duyuşsal algı doğanın analizi için vazgeçilmez bir öneme sahip olsa da tin bilimlerinde anlama ve yaşantı gözlemden daha önemli bir yer tutar ki, iç tecrübeye yönelen tin bilimlerinde söz konusu tecrübe karşımıza “yaşantı” olarak çıkar. Yaşam yaşanır ve bizim bireysel yaşamımız genel yaşamdan pay alır. “Doğayı açıklarız, yaşamı anlarız.”⁶ Görüldüğü üzere tin bilimlerinin misyonu, genellikle, doğa araştırmacısının yöneldiği ‘nesnel gerçeklik’i tanıma çabasından ayrılır. Söz konusu bilimler insanlar tarafından çeşitli nesnelere geçmişte yüklenmiş olan anlamları ve yönelimleri yeniden tanıma, yani zaten daha önce insanlar tarafından bilinmiş olan anlamları yeniden açığa çıkarma çabasıdadırlar. Dolayısıyla tin bilimci, genellikle, doğada verili halde bulunan nesnelere değil, aksine, insan eserlerini, yani geçmişte belirli niyet ve ereklerden hareketle biçim kazanmış olan şeyleri dikkate alır ve onun görevi, bu eserlere bakarak bu niyet ve amaçları yeniden bulup ortaya çıkarmaktır. Özetle tin bilimci gerçekte olanı bilmek değil, aksine, anlam taşıyanı tekrar bilme peşindedir.⁷ Dilthey’in yukarıda kısaca değinilen tin bilimlerinde anlama ve yorumlamaya dayalı yöntem anlayışı Özlem’in çalışmalarının da hareket noktasıdır.

2. Özcülük ve Felsefe

İçine doğduğu sosyal birliğin çeşitli toplumsal, siyasal problemlerini ele alırken tekilci, tarihselci ve yorumlamacı yaklaşımı benimseyen Özlem, söz konusu yaklaşımı bağlamında özcü, evrenselci bilim anlayışını eleştirir. Dolayısıyla Özlem’in toplumsal, siyasal problemlerin kendisinden önce tin bilimlerine ilişkin yöntem problemini tartıştığı söylenebilir. Anılan tartışmanın odağında yer alan kavramlardan biri özcülüktür (essentialism).

Özcü felsefe yapma tarzını eleştiren Özlem’in söz konusu tutumu düşünürün tercih ettiği nominalist, tekilci ve rölativist yaklaşım dikkate alındığında kendi içinde tutarlıdır. Belli bir grup varlığın kimliklerini ve özelliklerini nedensel olarak belirleyen bir metafiziksel doğanın varoluşuna inanma tutumunu ifade eden özcülük, her varlığın kendisini belirleyen ya da varlığı her ne ise o kılan değişmez özellikleri olduğu görüşünü savunur. Söz konusu doğa ya da özün ise varoluş karşısında ontolojik bağlamda bir önceliği vardır. Bir türün üyesi olan her varlık için, taşıdığı değişmez veya evrensel özellikler bulunduğunu ve dolayısıyla sözcüklerin tek tanımı, anlamı olduğunu savunan özcü anlayış Eski Yunan felsefe geleneği içinde yer alan Sokrates, Platon ve Aristoteles tarafından savunulur.⁸ Örneğin, anılan düşünürler arasında yer alan ve yukarıda da belirtildiği üzere özcü anlayışı savunan Platon’un gözünde nesnelere gerçekliğini akla da bilme gücünü veren “iyi ideası”dır.⁹ Eski Yunan dünyasının özcü anlayışı benimseyen bir diğer düşünürü olan Aristoteles ise bir şeyin doğası gereği (par soi) sahip olduğu şeyi onun özü olarak tanımlar.¹⁰ Ne var ki yazının ileriki bölümlerinde Özlem’in görüşleri üzerinden ele alınacağı üzere, klasik çağ felsefe geleneği

⁴ Arslan Topakkaya, *Wilhem Dilthey ve Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 14-16.

⁵ Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, 29-39.

⁶ Topakkaya, *Wilhem Dilthey ve Felsefesi*, 24.

⁷ Erich Rothacker, *Tarihselcilik Sorunu*, çev. Doğan Özlem. (Ankara: Fol, 2011), 18.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 340.

⁹ Plato, *The Republic*, çev. T. Griffith. (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 508e.

¹⁰ Aristotle, *Metaphysics*, çev. Hugh Tredennick. (Cambridge: MA, Harvard University Press, 1989), 1029b 14.

çinde Sokrates, Platon ve Aristoteles tarafından savunulan özcü felsefe anlayışının insan, toplum ve siyaset bağlamında çok da masum olmayan sonuçlara neden olabileceği söylenebilir.

Algılama, akıl yürütme, davranış, düşünme, duygu ve benzeri özellikler insan doğasını tanımlayan temel özellikler olarak ele alındığında, bu özelliklerin tarihsel süreç içerisinde değişmeden kaldığını öne süren özcü görüşlerin¹¹ bir davranışın tüm insanların temel doğrultusu olarak içselleştirilmesi gerektiğine ilişkin iddiaları ayrımcılığın da ontolojik ve epistemolojik zeminini hazırlar.¹² Dolayısıyla Özlem'in özcü yöntem anlayışını eleştirmesinin arka planında yatan nedenlerden biri, söz konusu anlayışın insanın değişebilir, değiştirilebilir özelliklerini sabit bir öz olarak algılaması ve böylesi bir yaklaşımın toplumsal bir varlık olan insanın yaşadığı toplum içinde birbirine karşı dışlayıcı bir tutum geliştirmesine, deyim yerindeyse zemin hazırlamasıdır. Oysa Özlem'in gözünde insanı insan kılan şey, onun özü değil tarih içerisinde gerçekleştirdikleri, bu gerçekleştirilenlerinse, tekillik, geçicilik, değişebilirlik gösterdiği. Düşünür tüm bunları, "tarihsellik" terimiyle karşılar. Sonuçta insanın bir özünün olduğundan söz edilecekse eğer, söz konusu özü onun ancak tarihselliği olabilir.¹³ Özlem'in özcü felsefe anlayışı bağlamında eleştirdiği bir diğer kavrayış ise evrenselciliktir.

3. Evrenselci Felsefe ve Batı Merkezilik

İnsan yaşamının bütün yönleriyle kendini felsefede görünür kılması gerektiğinden yola çıkarak onu, dogmatik rasyonalizmin gölgesinden kurtarmayı amaçlayan Özlem, bu anlayış temelinde, insanı salt bir akıl varlığı olarak tanımlamak yerine, onun tarihsel ve bireysel var oluşunu göz önünde bulundurur¹⁴ ki, rasyonalizm Özlem'in her daim eleştirdiği evrenselciliğin yükseldiği zeminlerden biridir.

Düşünce tarihinde evrenselciliği savunanların büyük ölçüde rasyonalist ve idealist düşünürler oldukları bilinmektedir. Bu düşünürlerin gözünde evrenselcilik daha çok "evrenin tamamına yayılan, evrenin tamamını, yani evrende var olan her şeyi kuşatan, herhangi bir istisna kabul etmeyen şey, yasa, ilke"yi ifade eder.¹⁵ Batı kültür tarihinde özellikle ahlak, din, hukuk ve siyaset alanlarında evrenselin var ya da gerçekleştirilebilir olduğu kabulünü temel alan evrenselci anlayışa ilişkin adeta bir soy kütüğü çalışması yapan Özlem, Eski Yunan dünyasının iki büyük düşünürü olan Platon ve Aristoteles'i, felsefe yapma biçimleri bakımından yorumlar.¹⁶ Özlem'in gözünde gerek Platon'un gerekse Aristoteles'in felsefe yapma anlayışı özcü olduğu kadar aynı zamanda evrenselcidir. Örneğin, Platon'un idealar hiyerarşisinin tepesinde yer alan, her daim değişimin yaşandığı tikellerin dünyasından farklı olarak değişmeden kalan "iyi idea"sı düşünürün evrenselci yaklaşımını yansıtır. Yapıtı *Nikomakhos'a Etik*'te hukukun bir türünü doğal, bir türünü ise yasal olarak sınıflandırırken doğal olan hukukun her yerde aynı güce sahip olduğunu, dolayısıyla da kanılara göre değişmediğini dile getiren Aristoteles de söz konusu yaklaşımıyla hocası Platon gibi evrenselci bir yaklaşım ortaya koyar.¹⁷ Evrenselci anlayışın varlığının Eski Yunan dünyasının ardından Augustinus'un felsefe kavrayışında olduğu gibi Orta Çağda Hıristiyan teolojisi ve felsefesi içinde de devam ettiği bilinmektedir. Evrensel adaletin ancak Tanrı devletinde egemen olabileceğini, oysa benlik sevgisinin hüküm sürdüğü yeryüzü devletinde yalnızca adaletsizliğin hâkim olabileceğini dile getiren Augustinus evrenselci felsefe anlayışının Hıristiyan teolojisi ve felsefesi bağlamında bir örneğini ortaya koyar.¹⁸ Eski Yunan felsefe geleneğinden Orta Çağa pek çok düşünür tarafından savunulan evrenselci yaklaşım, Yakın Çağın laik ve dindışı söylemi içinde geliştirilmeye çalışılmış olan felsefe ve bilimini de örtük ya da açık etkiler. Düşünce tarihi boyunca pek çok filozofun ortaya koyduğu

¹¹ Eray Yağanak, "Sosyo-Politik Düzenin Koşulu Olarak İnsan Doğası," *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* sayı: 7(2) (2017): 446.

¹² Betül Çotuksöken, *İnsan Hakları ve Felsefe* (İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim, 2010), 160-161.

¹³ Doğan Özlem, *Evrensellik Mitosu* (İstanbul: Notos Kitap, 2015), 113.

¹⁴ Hatice Nur Erkızan, "Yaşamın Anlam Olanaklarından Doğan Özlem'in Felsefesine," *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi* sayı: 5 (2023): 101.

¹⁵ Doğan Özlem, *Tartışmalar* (İstanbul: Notos Kitap, 2018a), 18.

¹⁶ Özlem, *Evrensellik Mitosu*, 54.

¹⁷ Aristotle, *Nicomachean Ethics* (The Complete Works of Aristotle: vol, II, Princeton, 1984), V: 1134b18-20.

¹⁸ Augustine, *City of God*, editor Philip Schaff, çev. Marcus Dods. (Oregon: Monergism Books, 1887), Book XIV, Chap. 28.

evrenselci felsefe yapma tarzını çeşitli yönleriyle eleştiren Özlem, özellikle de söz konusu anlayışın neden olduğu toplumsal ve siyasal problemlere dikkat çeker. Düşünürü göre, evrenselci felsefe toplumlarda birlik ve uyuma değil, gerilim ve ayrılığa neden olmaktadır. Özlem'in toplumlarda ayrılığa neden olmaları bağlamında Yakın Çağda ortaya çıkan ve evrensellik iddiası taşıyan ideolojileri ise özellikle sorguladığı söylenebilir. Düşünürün gözünde, söz konusu ideolojilerin ayrılığa neden olmalarının arkasında yatan neden, tüm ideolojilerin kendi evrenselliklerinin geçerliliğini kabul etmeleridir.¹⁹ Yukarıda dile getirilen saptamalardan yola çıkan Özlem özcü ve evrenselci bilim anlayışını gerek bir toplumda ayrımcılığa neden olabilmesi gerekse de küreselleşme olgusu bağlamında tartışır. Özlem'in gözünde Batı'da ortaya çıkan özcü ve evrenselci bilim anlayışı son yüz elli yıldır Batı merkeziliğe ve onun çağımızdaki yansımaları olan küreselleşmeye hizmet etmiştir. Küreselleşme ise bizim konumuzdaki ülkeler için olumlu sonuçlar getirmediği gibi aksine olumsuz, hatta yıkıcı olabilecek sonuçlara zemin hazırlar.²⁰

Düşünürün bu saptamasına dayanılarak yapılabilecek çıkarımlardan biri özcü/evrenselci bilim modelini temel alan Batı dışı toplumların kendilerini Batı'nın değer dizgeleri perspektifinden okuma ve yorumlamalarının bir sonucu olarak kendilerine yabancılaşma olasılığıdır.

4. Evrenselci Felsefe Bağlamında İnsan ve Özgürlüğü

Özlem'in çalışmalarında ortaya koyduğu evrenselci bilim anlayışına yönelik eleştirilerinden bir diğeri ise, söz konusu anlayışı temel alan sosyal bilim modelinin ileri sürdüğü sözde/sahte toplum ve tarih yasalarına ilişkindir. Tarihte yasaların olduğunu ileri sürmek insan ve onun özgürlüğü problemine dair tartışmaları da beraberinde getirir. Böylesi bir yaklaşımın tarihin yasalarının belirleniminin altında olan insanı, etkin bir özne olmaktan çıkartarak onu edilgen bir nesneye dönüştürmesi neredeyse kaçınılmazdır.²¹ Edilgen bir nesneye dönüşen insan ise yalnızca eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmekten kaçınmakla kalmaz aynı zamanda tarihin yasalarının adeta kölesi haline gelir. Düşünce tarihinde yirminci yüzyılda bilim ve siyaset felsefesine yaptığı katkılarla bilinen Karl Popper'ın da tarihte birtakım yasaların olduğu düşüncesini eleştirdiği bilinmektedir. Düşünür tarihe yönelik öndeyilerin -ki Popper bunları mitosa atıfla kehanet olarak adlandırır- tarihi etkileyeceği ya da şekillendireceği düşüncesini tarihsicilik olarak tanımlar.²² Popper, tarihin tarihsici perspektiften ele alınmasının otoriter ve totaliter rejimlere zemin hazırlama olasılığının göz ardı edilmemesi gerektiğine dikkat çeker. Özlem de tıpkı Popper gibi, tarihte yasaların olduğu savını kabul eden bir sosyal bilim anlayışının neden olabileceği sorunlara dikkat çeker ki, söz konusu sorunlardan biri yasaların bilgisine sahip olan yönetenlere ilişkindir. Eğer tarihte yasaların olduğu kabul ediliyorsa, bu yasaların bilgisine sahip olan yönetenler toplumu kontrol etme, sosyal değişmeyi yönlendirme, toplumsal hareketleri kanalize etme imkanına da sahip olabilirler. Dolayısıyla da böylesi bir sosyal bilim anlayışı, yönetilenlerin köleleştirilmelerinin entelektüel bağlamda zeminini hazırlar. Tam da bu noktada Popper'ın bilinen bir sözü anılabilir: "Evrensel doğruyu, hakikati bulduğuna inananlar bu hakikatin başkaları tarafından da paylaşılmasını arzular. Tüm totalitarizmlerin ve despotizmlerin kaynağı budur."²³

Bütün bu saptamalarını göz önünde bulundurarak evrenselci, nomotetik sosyal bilim ile doğa bilimleri arasında bir karşılaştırma yapan Özlem, evrenselci sosyal bilimin doğa bilimlerinden farklı olarak daha çok politik karar vericilere yol gösterme, onların eline kullanabilecekleri araçlar verme eğilimi taşıdığına dikkat çeker. Dolayısıyla Özlem'in gözünde evrenselci sosyal bilim anlayışı çıkışı itibarıyla saf ve naif bir bilgi faaliyeti türü değildir.²⁴ Düşünür, yukarıda belirtilen saptamalarına Aydınlanma düşüncesini örnek gösterir. Evrensellik, akıl, bilim ve ilerleme kavramlarının Aydınlanma düşüncesinin temel koyucu kavramları arasında yer aldığı bilinmektedir. Öte yandan

¹⁹ Özlem, *Tartışmalar*, 18-20.

²⁰ Özlem, *Evrensellik Mitosu*, 37.

²¹ Özlem, *Tartışmalar*, 11.

²² Karl Raimund Popper, *The Poverty of Historicism* (U.S.A.: The Beacon Press, 1957), 13.

²³ Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay ve Harun Rızatepe. (Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1967), 146.

²⁴ Özlem, *Tartışmalar*, 50-51.

Aydınlanma düşüncesi gelenekleri, yönetim biçimleri ne kadar farklı olursa olsun, tüm toplumların evrensel ideler olarak özgürlük ve eşitlik ilkeleri altında, er veya geç, homojen bir dünya toplumu halinde bir araya gelebilecekleri görüşünü savunur.²⁵ Böylesi bir yaklaşım şu şekilde yorumlanabilir; yaşadığımız dünyada birtakım evrensel ilkeler vardır, insanlığın nihai ereği, er ya da geç bu ilkeler etrafında bir araya gelmektir; söz konusu ilkeleri göz ardı eden kişi ve/veya toplumlar gerekirse zor kullanılarak insanlığın ortak idealine yönlendirilmelidirler.

Özlem tam da bu noktada tin bilimleri ile evrenselci sosyal bilimler arasındaki farkı ortaya koyar. Her şeyden önce tin bilimleri yukarıda da değinildiği gibi, tarihte çeşitli nihai erekler göstermezler.²⁶ Dolayısıyla tarihsel ve toplumsal gerçekliği konu alan bilimlerin tümünü ifade eden tin bilimlerine hermeneutik bir perspektifle yaklaşıldığında, tarihte yasalar ya da çeşitli nihai erekler olduğu savını ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Tam da bu nedenle hermeneutik yöntem anlayışını temel alan tin bilimleri evrenselci felsefe kavrayışında olduğu gibi despotik bir karakter taşımaz. Sonuçta evrenselci felsefe yapma tarzını çeşitli yönleriyle eleştiren Özlem'in bir toplumu ve söz konusu toplumun kültürünü anlama çabasında tekilci felsefe yapma biçimini öne çıkardığı görülür.

5. Evrenselci Felsefe Karşısında Tekilci Felsefe

Evrenselci felsefe anlayışına ilişkin eleştirilerini ortaya koyan Özlem düşünce tarihinin yalnızca söz konusu felsefe yapma tarzıyla sınırlı olmadığına dikkat çeker. Felsefe tarihinde şüphecilerden, agnostiklerden, bazı sofistlerden, rölativistlerden onu sadece ad olarak kabul eden nominalistlere, bazı duyumculara, nihilistlere ve irrasyonalist düşünörlere kadar felsefeyi evrenselci bir perspektiften yorumlamayan pek çok ekolün varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla düşünür, tüm felsefe tarihi boyunca evrenselci anlayışın yanında tekilci yaklaşımın da olduğu olgusuna dikkat çeker.²⁷

Tekilci yaklaşım evrenselci felsefe anlayışının aksine insanın tüm bilişsel aktivitelerinin hep tekil kalan tarihsel koşullar altında, tarih ve toplum içinde ve o andaki değer ve ideleri göz önünde bulundurarak gerçekleştirdiği görüşünü temel alır. İnsanın tarihsel bir varlık olduğu düşüncesini savunan Özlem'e göre bilmek, her zaman diliminde bir yorumlama faaliyeti olarak kendini gösterir; yani bilmek hermeneutik bir faaliyettir.²⁸ Hermeneutik ise evrenselci söylemin etkisi altında olan ideolojilerle ve/veya "izm"lerle ilişkilendirilemez. O, tam tersine, tüm "izm"lerin tarihsel bağlamını, etkisini ve anlamını kavrama çabasının yöntemi, yöntem öğretisi ve tarihe, kültüre ve nihayetinde insana anlam-bağımlı objeler olarak bakma olanağı sağlayan bir felsefe yapma biçimidir.²⁹ Oysa siyasal ideolojiler perspektifinden "izm"ler bizlere belirli bir konuyu, olguyu, problemi anlama, anlamlandırma ve hatta bilme bağlamında deyim yerindeyse hazır çerçeveler sunarlar. Dolayısıyla "izm"lerin çizdiği çerçeve bir olguyu anlamanın, anlamlandırmanın, bilmenin sınırını belirler. Oysa Özlem'e göre bilme herhangi bir fenomene "izm" perspektifinden bakma değil, bir yorumlama faaliyetidir. Yorumlama ise her şeyden önce, yorumlanan şeyin bilgisinin arka planına yönelmeyi gerektirir. Hermeneutik etkinlik sürecinde yorumlama nesnesi kılınanın ortaya çıkışındaki koşullar, sahip olduğu dil gibi fenomenler göz önünde bulundurulmalıdır.³⁰ Tekilci/tarihselci/yorumlamacı "tin bilimi" anlayışı bu çalışmanın başında da belirtildiği gibi, Özlem'in aynı zamanda Tanzimat'tan cumhuriyete yakın tarihimizin siyasal ve toplumsal problemlerini değerlendirirken temel aldığı yöntemdir. Düşünür, anılan yöntem perspektifinden Batı Aydınlanmasının evrenselci yaklaşımını ve söz konusu anlayışın toplumumuzdaki yansımalarını eleştirir.

²⁵ Doğan Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci* (İstanbul: Notos Kitap, 1999), 13-14.

²⁶ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap, 2019), 94.

²⁷ Özlem, *Evrensellik Mitozu*, 54-55.

²⁸ Özlem, *Türkçede Felsefe* (İstanbul: Notos Kitap, 2015), 106-107.

²⁹ Doğan Özlem, *Söyleşiler* (İstanbul: Notos Kitap, 2010), 23.

³⁰ Doğan Özlem, *Tarihselci Gelenek* (İstanbul: Notos Kitap, 2018b), 30.

6. Evrenselci Felsefe, Aydınlanma ve Tanzimat

Aydınlanmanın kendi içinde çok çeşitli düşünce akımlarını barındırdığı, İngiltere, Fransa ve Almanya'da farklı yönlerinin olduğu bilinmektedir. Bu açıdan Özlem Aydınlanma'nın bir versiyonunun, bizde Aydınlanma'nın kendisi olarak kabul edildiğine dikkat çeker. Düşünürün burada kastettiği "Fransız Aydınlanması"dır ki, söz konusu Aydınlanma, epistemolojide empirist, pozitivist, toplum kuramında holistik, evrenselci, politika kuramında merkezîyetçi, laik, ulusalcı, tarih kuramında ise ilerlemeci, teleolojist bir dünya görüşünü temel alır. Batılı (özellikle Fransız), kendisini ve toplumunu, bu dünya görüşü doğrultusunda, Rönesans'la başlayan bir dizi ekonomik, bilimsel, düşünsel aşamanın ürünü sayarken kendisine aynı "ilerleme"yi daha ileri götürme misyonunu da yükler. O, Batılı olmayan toplumlara da kendi geçtiği aşamalardan geçerek Batı tarzı yaşama biçimine ulaşabilecek toplumlar olarak görür. Dolayısıyla da söz konusu görüşünü Batılı olmayan toplumlara kabul ettirmeye çabalar. Buna göre, Batılı olmayan "geri kalmış" toplumlar, Batı'nın Rönesans döneminden itibaren gerçekleştirdiği başarılarını olabildiğince kısa sürede gerçekleştirmelidirler. Bu çerçevede anılan toplumları "ileri" taşımak için gerekirse aktif bir müdahalede bulunulmalıdır. Böylesi bir müdahaleyi ise ancak "modern toplum"un özelliklerinin farkında olan aydınlar yapabilir. Özlem yukarıda özetlenen bakış açısının otoriter, üsttenci ve müdahaleci yönetimlerin iktidarını adeta meşrulaştırır nitelikte olduğuna dikkat çeker.³¹ Tanzimat dönemiyle birlikte toplumumuza deyim yerindeyse yapılan bir aşım neticesinde gelen Aydınlanma düşüncesinin sahip olduğu evrenselci niteliğinin aydınlarımızın bir kısmını etkilediği söylenebilir. Evrenselci anlayış ile yerel olanla ilişkilendirilebilecek olan geleneğin çatışması aydınlarımızın bir bölümünün gözünde neredeyse kaçınılmazdır. Dolayısıyla toplumumuzda, gerek Tanzimat döneminden günümüze yaşanan "modern", "muhafazakâr" geriliminin arka planında gerekse de aydınlarımızın bir kesiminin "gelenek" kavramını yorumlama biçiminde söz konusu çatışmanın etkisi görülür.

Gelenek Kavramı ve Aydınlarımız

Anılan çatışmanın nesnesi olan "gelenek" Özlem'e göre, "geçmişte kalmış olanın/olanların geçmişte kalmış olmasına rağmen etkisini sürdürmekte olması hali"ni ifade eder.³² Özlem'in söz konusu tanımı dikkate alındığında "gelenek" kavramına yalnızca olumlu ya da tek başına olumsuz bir anlam yüklenmesi mümkün görünmemektedir. Hatta gelenek bir toplumun geçmişiyile bağ kurmasını olanaklı kılması bağlamında gerekli bir sosyal olgudur. Öte yandan toplumsal yaşam yaşanan anın istek, özlem ve taleplerine uygun "yeni"leri sürekli üretir. Öyle ki, toplumsal yaşam, her anında, "eski" ile "yeni"nin bir sentezi olarak kendisi gösterir. Bu sentez Özlem'e göre, toplumsal yaşamda yepyeni bir başlangıç yapmanın, yepyeni bir toplum yaratmanın, "eski"den köklü bir şekilde kopmanın mümkün olmadığına işaret eder. "Tarihsellik", bir bakıma, geçmişin sürekliliği bağlamında gelenekselliktir. Her "yeni", "eski" karşısında tavır almakla, onu kendine göre yorumlamakla, onunla hesaplaşmakla bizzat "eski"den bir şeyler içerir. Çünkü bizzat bu tavır alma, yorumlama ve hesaplaşmanın kendisi, "eski" ile ilişkide olmayı ifade eder ki, "eski" ile "yeni"nin sentezi olarak yaşanan anın içindeki her "yeni"nin akıbeti de zaman içinde bizzat kendisinin bir gelenek haline gelmesidir. Öyleyse her "yeni"nin aynı zamanda "gelenek"e katılmaya aday olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bir toplumun tarihi, bu anlamda, her bir halkası yaşanan anların kendi "yeni"leri ile "eski"lerinin sentezi olarak tekil-lik arz eden bir gelenekler zincirinden oluşur.³³

Gelenek üzerine yukarıda belirtilen düşüncelerini ortaya koyan Özlem, Aydınlanmacı, evrenselci anlayışın kendilerini "ileri"ci olarak tanımlayan aydınlarımız üzerindeki etkilerini yukarıda işaret edilen düşünceleri bağlamında yorumlar; Özlem'e göre, "ileri"ci aydınlarımızın gözünde gelenekler, gerçekleştirilmesi onlar için zorunlu, çeşitli "evrensel" ilkeler, yenilikler, reformlar ve hatta devrimler için birer ayak bağıdır ve geride kalmışlığı simgelerler. Büyük ölçüde "sol"la ilişkilendirilen, "sol"a mal edilen bir kavram olagelen "ilericilik" -yukarıda da değinildiği gibi- yenilikçiliği de içermesi nedeniyle gelenekle çatışma halindedir. Oysa Özlem'in gözünde geleneğin ilericilikle

³¹ Özlem, *Türkçede Felsefe*, 94-95.

³² Özlem, *Söyleşiler*, 87.

³³ Özlem, *Türkçede Felsefe*, 118.

çatışması mümkün değildir; çünkü o değişimin ve dönüşüm kaçınılmazlığından hareket eder. Bu varsayılan karşıtlık, esasen ilericilerin bir kısmında karşılaşılan bir hatalı "yorumlama", geleneğin katılaşıp, donuklaşmayı ifade eden bir kavram olarak anlaşılmasından kaynaklanır. Oysa Özlem'e göre geleneğe böyle bakışın kendisi bir donmuşluk, değişmezlik ve sabit fikirliliği ifade eder. Düşünürün gözünde yukarıda anıldığı şekliyle kabul gören bir "ilericilik" anlayışı ise, içinde bir çeşit dogmatizm barındırır. Öte yandan ilericiliği "sol"un en temel yönü olarak kabul ederek gelenek karşısında dışlamacı bir tavır takınan aydınlarımızın önemli bir kısmı, "sol" dünya görüşünün de bir gelenek üzerine biçimlendiğini unutmaktadırlar. Dolayısıyla Özlem'e göre bunlar gelenek kavramı hakkındaki yanlışların, önyargıların neden olduğu anlayışlardır. Her şeyden önce gelenekçilik muhafazakârlık anlamına gelmez. Çünkü gelenekçilik, hermeneutik gelenek içinde yer alan pek çok düşünürün vurguladığı üzere, geleneklerin de tarihsel değişme ve dönüşmeden paylarını almaları nedeniyle -her geleneğin, binlerce yıl sürenlerinin dahi- kendi içlerinde değişim geçirdikleri kabulünü temel alır. Geleneklerde uzun soluklu, yavaş değişen öğeler ile kısa süreli, daha hızlı değişen öğeler hep bir aradadırlar. Onların bazılarını değişmezmiş gibi gösteren, uzun süreli olmaları, kimi zaman değişimin binlerce yıl içinde gerçekleşmesidir³⁴ ki, hermeneutik yaklaşımı benimseyen Gadamer'in gözünde gelenek, donuklaşmış, sınırları çizilmiş, geçmişi ve geleceği vesayet altında tutan bir biçim ya da total bir çerçeve değil, içinde anlama etkinliğinin gerçekleştirildiği bir süreçtir.³⁵ Sonuçta aydınlarımızın bir kısmının "gelenek" kavramına -statükoculukla ilişkilendirdikleri için- olumsuz anlam yükledikleri söylenebilir. Öte yanda söz konusu kavrama olumlu bir anlam yükleyen yorumu çoğunlukla kendilerini muhafazakâr dünya görüşüne yakın bulan aydınlarımız yaparlar. Özlem'e göre bu durum düşünsel gelişimimiz açısından bir talihsizliktir.³⁶ Özlem'in anılan durumu talihsizlik olarak tanımlaması "gelenek" kavramına muhafazakâr dünya görüşüne yakın bulan aydınlarımızın sahip çıkması değil, kendilerini "ilerici" olarak tanımlayan aydınların söz konusu kavrama ilişkin taşıdıkları önyargıdır. Yani düşünürün gözünde "ilerici" aydınlar anılan kavrama evrenselci ve dışlayıcı bir perspektiften yaklaşmaktadır ki, gelenek kavramını evrenselci ve tarih üstü bir perspektiften yorumlamak toplumsal, siyasal olgulara ilişkin tek yanlı ve eksik değerlendirmelere deyim yerindeyse kapı aralar. Hatta "gelenek" kavramına evrenselci bir perspektiften yaklaşan aydınlarımızın içine doğdukları topluma yabancılaşmalarına dahi neden olabilir.

Özetle evrenselci söylem, görmezlikten gelme, yok sayma, değerini küçümseme alışkanlığının büyük bir ivme kazandığı toplumumuzda dışlamacılığı adeta bize özgü bir geleneğe dönüştürmektedir. Öyle ki, Türkiye'de aydınlar hala birbirleriyle doğru dürüst konuşamamakta ve tartışamamaktadırlar. Düşünce dünyamızda pek çok aydın -kendilerini hangi düşünce geleneğine ya da dünya görüşüne yakın bulurlarsa bulsunlar- kendi dünya görüşünden olmayan yazarların eserlerine kendi eserlerinde atıf yapmaktan dahi kaçınmaktadırlar. Batıcıların büyük bir çoğunluğu, sadece Batılı kaynakları temel almakta ve Batılı olmayan kaynaklara atıf yapmayı dahi "züll addetmektedirler". Bu yaklaşım kendisini muhafazakâr dünya görüşüne yakın hisseden aydınlarımız için de söz konusudur. Onlar da kendi dünya görüşlerine yakın buldukları kaynaklara yönelmekte, bunların dışında kalanları yok saymaktadırlar. Böylesi bir dışlamacılık, aydınlarımızın birbirlerini okumalarını, birbirlerinden etkilenmelerini mümkün kılmamaktadır.³⁷ Oysa farklı düşüncelerin, görüşlerin birbiriyle çatışması, farklı bakış açılarının geliştirilebilmesi için büyük önem taşır.

Sonuç

Doğan Özlem'in eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye gibi kendine özgü tarihsel ve toplumsal koşulları olan bir ülkede, toplumsal ve siyasal problemlerinin tek bir yöntem, yani evrenselci felsefe anlayışı perspektifinden ele alınmasının çeşitli sorunlara neden olacağı anlaşılmaktadır.

³⁴ Doğan Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri* (İstanbul: Notos Kitap, 2016), 165-167.

³⁵ Mehmet Ulukütük, "Anlama ve Gelenek: Gadamer'in Felsefi Hermeneutiğinde Anlamada Geleneğin Rolü Sorunu" (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006), 35.

³⁶ Özlem, *Söyleşiler*, 87.

³⁷ Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, 28.

Evrenselci felsefe yapma tarzı bir taraftan toplumumuzun ve onun problemlerinin Batı'nın gözünden okunması ve anlamlandırılmasına, diğer taraftan da içine doğduğumuz sosyal birlik içinde ayrılık, gerilim ve hatta yabancılaşmaya neden olmaktadır. Gelenek kavramı bağlamında kimi aydınımızın ortaya koyduğu dışlayıcı tutumun Özlem'in dikkat çektiği kaygıları doğrular nitelikte olduğu söylenebilir. Türkiye toplumsal ve siyasal bağlamda pek çok problemi olan bir ülkedir. Söz konusu problemlerin çözümünün dışlayıcı değil ama kapsayıcı bir tutumu gerektirdiği söylenebilir. Sonuçta Özlem'in düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda ülkemizin toplumsal ve siyasal problemlerine yalnızca Batılı kaynakları ve evrenselci felsefe anlayışını değil, tin bilimlerinde hermeneutik yöntem anlayışını ve kendi aydınlarımızın düşüncelerini de göz önünde bulundurularak yönelmemiz gerektiği çıkarımı yapılabilir. Böylesi bir tutum Batılı kaynaklarla beraber hangi görüş, ideoloji ve düşünceye yakın olursa olsun aydınlarımızın birbirlerini okumalarını, birbirleriyle tartışmalarını ve birbirlerine atıf yapmalarını gerektirir. Özlem'in işaret ettiği bu anlayış, kuvveden fiile geçtiği takdirde ülkemizde deyim yerindeyse zengin bir düşünce geleneğinin ortaya çıkmasının da zemininin oluşacağı ileri sürülebilir.

Kaynakça

- Aristotle. *Metaphysics*. Çeviren: H. Tredennick, Cambridge: MA, Harvard University Press, 1989.
- Aristotle. *The Complete Works of Aristotle*. Princeton, 1984.
- Augustine. *City of God*. Çeviren: M. Dods, Oregon: Monergism Books, 1887.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Çotuksöken, Betül. *İnsan Hakları ve Felsefe*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim, 2010.
- Dilthey, Wilhelm. *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. Çeviren: Doğan Özlem, Ankara: Fol, 2022.
- Dilthey, Wilhelm. *Tarihsel Dünyanın Tin Bilimlerinde Kurulumu*. Çeviren: Arslan Topakkaya, Ankara: Fol, 2021.
- Erkızan, Hatice Nur. "Yaşamın Anlam Olanaklarından Doğan Özlem'in Felsefesine," *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi* sayı: 5 (2023): 96-103.
- Günay, Mustafa. "Doğan Özlem ve Türkiye'de Felsefe," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 18 (2022): 5-16.
- Özlem, Doğan. *Evrensellik Mitosu*. İstanbul: Notos Kitap, 2015.
- Özlem, Doğan. *Kavramlar ve Tarihleri*. İstanbul: Notos Kitap, 2016.
- Özlem, Doğan. *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap, 2019.
- Özlem, Doğan. *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*. İstanbul: Notos Kitap, 1999.
- Özlem, Doğan. *Söyleşiler*. İstanbul: Notos Kitap, 2010.
- Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap, 2022.
- Özlem, Doğan. *Tarihselci Gelenek*. İstanbul: Notos Kitap, 2018b.
- Özlem, Doğan. *Tartışmalar*. İstanbul: Notos Kitap, 2018a.
- Özlem, Doğan. *Türkçede Felsefe*. İstanbul: Notos Kitap, 2015.
- Plato. *The Republic*. Çeviren: T. Griffith, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Popper, Karl Raimund. *Açık Toplum ve Düşmanları*. Çevirenler: Mete Tunçay ve Harun Rızatepe, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1967.
- Popper, Karl Raimund. *The Poverty of Historicism*. U.S.A.: The Beacon Press, 1957.
- Rothacker, Erich. *Tarihselcilik Sorunu*. Çeviren: Doğan Özlem, Ankara: Fol. 2011.
- Topakkaya, Arslan. *Wilhem Dilthey ve Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Ulukütük, Mehmet. "Anlama ve Gelenek: Gadamer'in Felsefi Hermeneutiğinde Anlamada Geleneğin Rolü Sorunu." Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006.
- Yağanak, Eray. "Sosyo-Politik Düzenin Koşulu Olarak İnsan Doğası," *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* sayı: 7(2) (2017): 445-451.